

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады



ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 2 (2016)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации

№ 14210-Ж

выдано

Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А.

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*
 Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
 Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*
 Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
 Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*
 Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
 Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*
 Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*
 Нургожина Б. В., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
 Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов
 При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ**Амренов А. Д.**

Ақыт Үлімжіұлы шығармаларындағы діни ағартушылық аңсар9

Амренов А. Д., Қабышев Т. Б.

Мақыш Қалтайұлы мысал өлеңдеріндегі дәстүр жалғастығы: әлемдік және қазақ мысал жанры негізінде16

Андрющенко О. К., Сүйінова Г. С.

Филологиялық урбанистиканың замануи бағыттары.23

Ахмедова А. К., Раимбекова А. А.

Орыс мақал-мәтелдеріндегі ел тану мәселелері30

Ахметбекова Ә. М.

Терминологиялық дефиницияның метамәтіндік сипаттамалары37

Баратова М. Н., Нуркина Н. А.

Қ. Мырзалиев – табиғат суретшісі47

Бекмырза Б. Ж.

Максим Горькийдің прозасындағы махаббат тақырыбы («қыз және өлім» ертегісі мысалында)53

Бектемірова С. Б., Қарағойшиева Д. А.

Лексикографияның қайнар көзі – араб тіліндегі лұғаттар59

Гаранина Е. П.

Автор бейнесі көркемдік бірлік ретінде (Ж. Нұркеновтің «Прощальный взмах руки» жинағы материалы негізінде)65

Жақыпов Ж. А.

Қазақ және орыс тілдерінің лексикалық жүйесін контрастивтік барлау71

Жанұзақова Қ. Т., Панзабек Б.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ романының жанрлық сипаты мен ерекшеліктері80

Жолшаева М. С.

А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі функцио-налды морфология көріністері88

Жумсакбаев А. Т.

С. А. Есениннің шығармашылығындағы фольклор мен авангард95

Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.

С. Торайгыров өлеңдеріндегі «түн», «қараңғы», «жол» ұғымдарының ерекшелігі101

Ибраева А. Б., Уразбаева С. А.

Қазіргі оқыту жүйесіндегі шетел тілін қашықтан оқыту модельдері106

Қадыров Ж. Т., Таласпаева Ж. С., Жәмбек С. Н.

Көркем өнерді танудағы эстетикалық категориялар113

Қазкенова А. Қ.

Қазіргі орыс тіліндегі кірме сөздердің грамматикалық көрсеткіштері туралы128

Капанова Д. Е., Рахимбекова Г. О.

Сөйлеу актілері теориясы және оның қазіргі тіл білімінде алатын орны ...135

СОДЕРЖАНИЕ

Қарсыбаева Г. Т., Рысберген Қ. Қ. «Ай», «күн» космонимдерінің лингвомәдени сипаты	142
Кульбаева Б. Т. Лингвокультуремалар-соматизмдар «көз», «бел», «бауыр» аялық білімдерінің репрезентацияның маркерлері	149
Кульбаева Б. Т. Лингвокультуремалар-коннотациялар мәдени ақпаратында	157
Құрманбаева Ш. Қ. Лингвоелтанымдық сөздік жасаудың әдіснамалық негіздері және елдің туристік имиджін арттыру мәселелері	164
Мадиева Г. Б., Кондыбаева Р. Ж. Қазақ тіліндегі жеке айтылған сөздердегі негізгі тон қозғалысы: инструменталды талдау	171
Мәмбетов Қ. С., Мәмбетова М. Қ., Искакова Г. Н. Қазақ хандығы дәуіріндегі ақын-жыраулар асыл мұрасы	180
Нұршайықова Ж. Ә., Ихсанғалиева Г. Қ., Екшембеева Л. В. Сайттың контенттері: олардың Қазақстанның социумға әсері	190
Оразханова М. И. Қазақ әдебиетіндегі арнау табиғаты	195
Оспанова Б. Р., Баймамыров С. А. Орыс тілі сабақтарында техникалық жоғары оқу орындарында студенттердің кәсіби бойынша бағытталған ерекшеліктері туралы	200
Пиязбаева А. Б., Фазылжанова А. М. Жарнама мәтінін түсіну және оның инференциялану үдерісі. инференция ұғымы	209
Сағитова Ж. М., Мырзамбетова Ж. К., Айнабаева З. М. Мәдениаралық қатынастар құзыреттілігін сөйлеу әрекеті арқылы оқыту	216
Сатемирова Д. А. Сыр бойы ақындарының әдеби-шығармашылық орта дәстүрі	222
Сейітова Ш. Б. Кейбір этнотұрақты тіркестер халық рухының айқын көрінісі	229
Түйте Е. Е., Кенжебеков А. Х. Бейвербалды амалдардың зерттелуі	237
Умарова Г. С., Ыбраева Р. Е.Есенин мен М.Жұмабаевтың поэзиясындағы ана образының тұжырымдамасы	244
Ысқақова Б. Д. Д.Исабековтің «дермене» повесінің тілі	253
Авторларға арналған ережелер.....	260

Амренов А. Д. Религиозно просветительская идея в произведениях Акыт Улимжиулы	9
Амренов А. Д., Кабышев Т. Б. Преемственность традиции басни Мақыш Калтаева: в контексте мировом и казахском басенном жанре	16
Андрющенко О. К., Суюнова Г. С. Современные направления в исследовании филологической урбанистики	23
Ахмедова А. К., Раимбекова А. А. Черты национального характера в русских пословицах	30
Ахметбекова А. М. Метатекстовые характеристики терминологической дефиниции	37
Баратова М. Н., Нуркина Н. А. К. Мырзалиев – живописец природы	47
Бекмырза Б. Ж. Тема любви в прозе Максима Горького (на примере сказки «девушка и смерть»)	53
Бектемирова С. Б., Қарағойшиева Д. А. Источники лексикографии - словари на арабском языке	59
Гаранина Е. П. Образ автора как художественное единство (на материале сборника ж. нуркенова «прощальный взмах руки»)	65
Жақыпов Ж. А. Қазақ және орыс тілдерінің лексикалық жүйесін контрастивтік барлау	71
Жанузакова К. Т., Панзабек Б. Жанровые особенности романа в прозе периода независимости	80
Жолшаева М. С. Проблемы функциональной морфологии в трудах А.Байтурсынулы	88
Жумсакбаев А. Т. Фольклор и авангард в творчестве С. А. Есенина	95
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Особенности понятия «ночь», «темнота», «дорога» в стихотворениях С.Торайгырова	101
Ибраева А. Б., Уразбаева С. А. Модели дистанционного обучения иностранным языкам в современной образовательной парадигме	106
Кадыров Ж. Т., Таласпаева Ж. С., Жамбек С. Н. Эстетические категории познания художественного искусства	113
Казкенова А. К. О грамматических показателях заимствованных слов в современном русском языке	128

Капанова Д. Е., Рахимбекова Г. О.	
Теории речевых актов и ее место в современной лингвистике	135
Карсыбаева Г. Т., Рысберген Қ. Қ.	
Лингвокультурные особенности космонимов «ЛУНА» «СОЛНЦЕ»	142
Кульбаева Б. Т.	
Лингвокультуремы – соматизмы «көз», «бел» и «бауыр» как маркеры репрезентации фоновых знаний	149
Кульбаева Б. Т.	
Коннотации как созначения лингвокультуремы в передаче культурной информации	157
Курманбаева Ш. К.	
Методологические основы создания лингвострановедческого словаря и вопросы укрепления туристского имиджа страны	164
Мадиева Г. Б., Кондыбаева Р. Ж.	
Инструментальный анализ: движение основного тона в изолированных словах казахского языка	171
Мамбетов К. С., Мамбетова М. К., Исакова Г. Н.	
Великое наследие акын-жырау в эпоху Казахского ханства	180
Нуршаихова Ж. А., Ихсангалиева Г. К., Екшембеева Л. В.	
контенты сайтов: их влияние на казахстанский социум	190
Оразханова М. И.	
Природа песен-посвящений в казахской литературе	195
Оспанова Б. Р., Баймамыров С. А.	
Об особенностях профессиональной направленности студентов технических вузов на занятиях русского языка	200
Пиязбаева А. Б., Фазылжанова А. М.	
Понимание рекламного текста и процесс инференции	209
Сагитова Ж. М., Мырзамбетова Ж. К., Айнабаева З. М.	
Преподавание межкультурной коммуникативной компетенции через речевую деятельность	216
Сатемирова Д. А.	
Сыр бойы ақындарының әдеби-шығармашылық орта дәстүрі	222
Сейитова Ш. Б.	
Проявление национального духа в некоторых этно устойчивых выражениях	229
Туйте Е. Е., Кенжебеков А. Х.	
Исследование невербальных средств	237
Умарова Г. С., Ыбраева Р.	
Концепция образа матери в поэзии Е.Есенина и М.Жумабаева	244
Исакова Б. Д.	
Язык повести Д.Исабекова «Дермене»	253
 Правила для авторов	260

CONTENT

Amrenov A. D.	
Religious educationnal idea in the works Akyt Ulimzhiuly	9
Amrenov A. D., Kabyshev T. B.	
Continuity of traditions fable Makysh Kaltayeva: in the context of world and Kazakh fables genre	16
Andryuchshenko O. K., Suyunova G. S.	
Current trends in the philological urban study	23
Akhmedova A. K., Raimbekova A. A.	
Features of national character in Russian proverbs	30
Akhmetbekova A. M.	
Metatext Characteristics of Terminological Definition	37
Baratova M. N., Nurkina N. A.	
K. Myrzaliev is a painter of nature	47
Bekmyrza B.	
The theme of love in prose Maxim Gorky (for example a fairy tale «girl and death»)	53
Bektemirova S. B., Karagoishieva D. A.	
Source of lexicography - dictionaries in Arab language	59
Garanina Ye. P.	
The image of the author as an artistic unity (based on the collection «Прощальный взмах руки» of Zh. Nurkenov)	65
Zhakupov Zh. A.	
Contrastive observation of lexical system of Kazakh and Russian languages ..	71
Zhanuzakova K. T., Panzabek B.	
Genre features novel in prose of the period independence	80
Zholshayeva M. S.	
Problems of Functional Morphology in A. Baytursynuly's Scientific Works	88
Zhumsakbaeyv A.	
Folklore and avant-garde in Esenin's creation	95
Zhussupov N. K., Baratova M. N.	
Features of the concept of «night», «dark», «road» in the poems S.Toraigyrov	101
Ibrayeva A. B., Urazbayeva S. A.	
Models of distance learning of a foreign language in modern educational paradigm.	106
Kadyrov Zh. T., Talaspaeva Zh. S., Zhambek S. N.	
Aesthetic categories of cognition of artistic workmanship	113
Kazkenova A. K.	
On grammatical indicators of borrowed words in the modern russian language	128
Kapanova D. Y., Rakhimbekova G. O.	
Theory of speech acts and its place in modern linguistics	135

А. Д. Амренов

ф.ғ.к, доцент, Павлодар мелекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

e-mail: adilbek.61@mail.ru

АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ АҒАРТУШЫЛЫҚ АҢСАР

Мақалада шетелдегі қазақ әдебиетінің негізін салушы ақын Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақовтың ағартушылық бағыттағы туындылары сарапталып, діни ағартушылық ұстанымы зерделенеді.

Кілт сөздер: «Айқап» журналы, діни қиссалар, ұлт-азаттық қозғалыс, діни ағартушылық, дидактикалық толғау, имандылық, діни фәлсафа, кәміл адам

КІРІСПЕ

Мақаланың мақсаты қазақ әдебиетінің шетелдік өкілі (Қытай, Моңғол) Ақыт Үлімжіұлының әдеби мұраларына саралай отырып ағартушылық ұстанымын зерттеу. Осы мақсатта ақынның діни танымдық шығармаларының тарихи-әдеби негізін айқындап, ағартушылық идеясын ашып көрсету, діни бағыттағы туындыларын жанрлық тұрғыдан байыптау міндеті қойылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XIX ғасырдың соңында XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, Алтай, Қобда қазақтарына ғұлама діндарлығымен танымал болған, артына өзінің шығармалары арқылы өшпестей із қалдырған көрнекті ақын - Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов. Ақыт туындылары өзі туып өскен өлкеде жарияланып, шығармашылығы жайында біраз сөз болғанымен де, оның шығармашылық өмірбаяны Қазақ елінде күні бүгінге дейін зерттеу нысанына ілінбеді.

Ақыт есімі өзі туып өскен өлкесінде ғана емес, қоңсылас жатқан қазақ жеріне де танымал болды. Оның шығармалары «А.Алтайский» деген бүркеншік атпен «Айқап» журналына жарияланып тұрды. «Айқап» қазақтың тұңғыш журналы болғандықтан сол кезде халық арасына кең тараған басылым еді. Осында Ақыттың «Заман сөйлесін», «Заман келді қырланып», «Адамның жасы», «Асан ата» сияқты т.б. туындылары жарияланды [1].

Ақынның Қазан қаласындағы баспаханаларында бірнеше кітабы жарық көреді. Қазан қаласына өзі бармаса да, шығармаларын Алтай, Қобда өлкесіне келген қазақ, татар саудагерлерінен баспаға жіберіп отырған. Ол жайында өзі былай дейді:

5 Информационно-обучающая среда как средство развития познавательной самостоятельности студентов педвузов: Дис.канд.пед.наук. Челябинск, 2000.

6 Буланкина, Н. Е. Полиязыковое информационно-образовательное пространство личности. Методология. Проблемы. Технология. Новосибирск, 2000. 61 с.

7 Тихонов, А. Н., Абрамешин, А. Е., Воронина, Т. П., Иванников, А. Д., Молчанова, О. П. Управление современным образованием: социальные и экономические аспекты / Под ред. А.Н. Тихонова. М., 1998. 149-150 с.

8 Ибрагимов, И. М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. Учеб.пособие. М. 39 с.

9 Теория и практика дистанционного обучения. / Под ред. Е.С.Полат. М., 2004. 80-82 с.

10 Сатаров, В. А. Дидактика / В. А. Ситаров / Под ред. В. А. Сластешша. М., 2002; Хуторской А. В. Дидактическая эвристика: Теория и практика креативного обучения / Под ред. А. В. Хуторскою. М., 2003.

11 Мур, М. Г., Кирсли, Г. Дистанционное обучение: системный обзор. Тесты и письменные работы. - Интернет ресурс: <http://www.cito.ru/gdenet/teaching/instruction/assignment/1>;

Материал поступил в редакцию 02.05.16.

А. Б. Ибраева, С. А. Уразбаева

Қазіргі оқыту жүйесіндегі шетел тілін қашықтан оқыту модельдері
Қазақ Гуманитарлық Заң университеті, Астана.
Материал 02.05.16 баспаға түсті.

A. B. Ibrayeva, S. A. Urazbayeva

Models of distance learning of a foreign language in modern educational paradigm.

Kazakh Humanities and Law University, Astana.

Material received on 02.05.16.

Мақалада шетел тілін оқыту кезіндегі оқу үдерісінде жаңа білім беру технологияларын қолданудың қазіргі заманғы тәсілдері талданады. Қашықтан оқыту үлгілеріне анықтама және сипаттама берудің қолданыстағы әдістері қарастырылады, қашықтан оқытудың ұсынылған әдістерінің басты мақсаты білімді қашықтықтан беру мен алу болатындығы дәйектеледі.

The paper analyzes new educational technologies in teaching a foreign language. And observes different approaches to the description and the definition of distance learning models, the main objectives of the given distance learning models are delivery and getting education at a distance.

ӘОЖ 821.512.122.32.09

Ж. Т. Қадыров¹, Ж. С. Таласпаева², С. Н. Жәмбек³

¹ф.ғ.к., профессор м.а., қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі;

²ф.ғ.к., профессор м.а., Тіл және әдебиет институтының директоры, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ.; ³ф.ғ.к., профессор м.а., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

КӨРКЕМ ӨНЕРДІ ТАЛУДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР

Мақалада көркем өнерді танудағы эстетикалық категориялар қарастырылады. Оның көркем өнерді, көркем образ табиғатын танытатын ерекшеліктері, орны сипатталады. Әсемдік, сұлулықты қабылдауға қатысты ғалымдардың көзқарастары, тұжырымдары, пайымдаулары сараланады. Трагедия, комедия, идеал ұғымдарының мәні, маңызы көрсетіліп, эстетикалық категория ретінде ұсынылып беріледі.

Кілтті сөздер: эстетика, эстетикалық категория, эстетикалық құбылыс, эстетикалық толғаныс, эстетикалық ұғым, эстетикалық эмоция, жарық эстетикасы, дионисттік эстетика, трагедия, комедия, идеал.

КІРІСПЕ

Көптеген ғасырлар бойы әсемдік ең басты және тіпті ең жалғыз эстетикалық категория ретінде танылып келді. Бірақ XVIII ғасырдың ортасында философтар мен өнер саласының мамандары эстетикалықтың аясы тек қана әсемдікпен шектелмейтінін, оның аясы одан ауқымдырақ екенін түсіне бастады. Әсемдіктен де кеңірек ұғымдар бар деген түсінікке, ойға келді.

XVIII ғасырдың екінші жартысында ол эстетикалық категориялардың мәртебесіне көтеріліп, әсемдікпен тең дәрежеде бағаланды. Асқақтықты Э. Берк оның соңын ала И. Кант құдіреттілік пен ұлылықтың көріністері

ретіндегі: күш, ауқымдылық, өлшеусіздік сипатында қарастырады. Әсемдіктен өзгешелігі онда тыныш толғанысқа орын жоқ. Мұнда хаос, стихия, тәртіпсіздік орын алады. Ол өз кезегіндегі жан – дүниені аласапыранға толтырып, буынға ақылға сыйымсыз күштерді айтуға түрткі болады.

Классикалық эстетика және қазіргі заманғы өнер теориктерінің еңбектеріне сүйене отырып, көркем шығармашылықтың үш маңызды және органикалық тұрғыда өзара байланысты аспектілерін айқындаймыз. Олар: эстетикалық, танымдық және бақылаушылық (дұрысы – авторлық аубъективтілік аспектісі).

Өнер бәрінен бұрын эстетикалық құбылысқа жатады. Оның аясына эстетикалық тұрғыда қабылданатын, адамның шығармашылық ынтасы мен қабілеті арқасында дүниеге келетін өнер туындылары жатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Эстетикалық» сөзінің әу бастағы мағынасы (ескі грек) – сезімдік (көру және есту) қабылдау дегенге салды. Соңғы ғасырдың өн бойында бұл адамның шындықты игерудегі ерекше эмоционалды-бағалаушылық қызметін атайтын болды. Шындықты игерудегі адамдардың эстетикалық қызметі, іс-әрекеті жекелеген заттар мен құбылыстарды ой сарайына сала отырып әлдененің біткендігіне, аяқталғандығына, тұтастығына қатысты танылады. Бәрінен де қабылдаудағы осы тұтастық адамдардың шындықты эстетикалық тұрғыдағы игеруінің басты күші, негізі қайнар көздері болып табылады.

«Тұтастық» немесе «бүтіндік» негіз болмысын кемелділік, аяқталғандық, жеке даралық толықтық күйін білдіреді. Тұтастық, нысанның оймен қабылдауды іске асыратын мүмкіндік күйін білдіреді» – деп жазады В.И.Тюпа [1, 20 б.]. Тұтастық қамын иеленген заттың әрбір бөлігінде оның бірлігінің таңбасы, сипаты жатады. Бұл бірлік әрбір элементтің, әрбір тізбектің қажеттілігін сездіреді. Ол максимальды тұрғыда тәртіпке түскен және аяқталған (немесе солай қабылданған) оған «артық ештеңені қоса алмайсың, ала алмайсың, бір нәрсені бүлдіріп алмай, ешнәрсені өзгерте де алмайсың» [2, 170 б.].

Жекелеген заттардың тұтастық (бүтіндік) күйіне негізделген эстетикалық толғаныс моральдық және утиментарлық бағалаулардан түбірімен өзгеше болып келеді. Ол сонымен қатар нысаны болмыстың жоғары күштері болып табылатын діни сезімдерін, тікелей қабылдауға келе бермейтін заттарды, құбылыстарды, тіршілікті анаментикалық тұрғыда (ақыл-оймен) бөлшектейтін ғылыми танымнан да өзгеше болып келеді.

Ең маңызды, көзге түсерлік, ауқымды эстетикалық толғаныс пайымдаушылық және бір мезгілде танымдық сипат иеленеді. Заттарды эстетикалық тұрғыда қабылдау барысында, біз тікелей сезім күші арқылы (логикалық тәсілдерге жүгінбей-ақ) оның біз үшін мәні мен болмысын

айқындаймыз. А.Ф.Лосевтің пайымы бойынша эстетикалық дегеніміз «міндетті түрде сырттан берілетін заттардың ішкі өмірі, құбылысы», «мақсатсыз тамашалауға, қызықтауға орын бере отырып, толғаныстық тұрғыдағы құндылыққа ие болады [3, 311 б.].

Эстетикалық бөлінбейтін объективті (заттық) және аубъективті (эмоционалдық) екі аспектіге ие. Ол өзін қабылдайтын заттардың қасиеті және қабылдаушы сана белгілерінің өзара біріккен іс-әрекеті, қимылы ретінде танытады. Былайша айтқанда эстетикалық аясында ерекше сипаттағы көңіл-күй, сезім-толғаныстарымен қатар, заттардың белгілі бір қасиеттерінің объективті алғышарттары да орын алады.

Эстетикалық ұғымы мен терминінің тарихына тоқтала кетейік. XVIII ғасырдың ортасында эстетикалық арнаулы ғылыми – философиялық пән – эстетиканың нысанына айналды. Оның негізін қалаушы, неміс философы А.Баумгартен латын тілінде шыққан екі томдық «Эстетика» (1750, 1758) трактатында эстетиканы логикалық танымға қарама-қарсы сезімдік танымның кемелділігі тұзбасындағы ілім ретінде сипаттама береді. Сонымен қатар оны әсемдік туралы ғылым ретінде таниды. Бірақ эстетикалық ой Еуропада және Шығыста антикалық және ежелгі дәуірлерден үзілмей келе жатыр. Эстетикалық эмоцияның заттық алғышарттарын түсіндіру, таныту тәжірибесі ретіндегі көптеген әсемдік туралы ілімдер қалыптасты.

Көркем өнерді, көркем образ табиғатын танытатын әсемдік туралы ілімде эстетикалық категориялардың орны ерекше. Олар: әсемдік, асқақтық, трагедиялық, комедиялық, эстетикалық мұрат. Әсемдік философиялық-эстетикалық категория тұрғысында Ежелгі Грецияда қалыптасып үлгерген [4, 51-56 бб.].

Әсемдік категориясы Платон мен Аристотель ілімінен әл-Фараби мен ибн-Сина көзқарастарынан Гегель мен Кант, Владимир Соловьев пайымдауларында зат пен оның келбетіндегі соншалықты бір әмбебаптық болмыс және сөз жоқ шексіз позитивтілік ұғынылады. Әсемдік заттың құрылымдық көрінісіндегі бір ізгілік сипатында көрініс тауып, идеяның сезімдік көрінісі ретінде танылды.

Әсемдіктің болмыстық (онтологиялық) негізі әрқалай түсіндіріледі. Аристотельдің ұғымынша сұлулық бәрінен бұрын – айқындық, үйлесімділік, тәртіп. Кейінгі дәуірлерде бұл түсінік гармония мен симметрия, тепе-теңдік пен тыныштық ұғымдарымен астасып жатты.

Көз жауын алар ғимараттар мен әсем картина, таңдай қақтырар поэзиядағы сұлу суреттер мен бейнелеулер көркем өнердегі әсемдік категориясының жарқын сипаты, айқын болмысы болып табылады.

Қыз Жібектің ақтығы,
Наурыздың ақша қарындай
Ақ бетінің қызылы

Ақ тауықтың қанындай,
Екі беттің ажары
Жазғы түскен сағымдай,
Білегінің шырайы
Ақ балтаның сабындай,
Төсінде бар қос анар
Нар бураның санындай,
Оймақ ауыз, құмар көз
Іздеген ерге табылды-ай!...

(Қыз Жібек).

Әлемдік фольклордың әсем үлгісіне жататын бұл туындыда халық жыршысы сомдап отырған кереметтей сұлу, жан тебіренерлік әсерлі суретке қарап отырып, оның эстетикалық талғамына, әсемдік иірімдеріне таңғалмасқа болмайды.

....Ағарып атқан таңды ай - деп,
Шолпанды шыққан күндей деп,
Май қаңбақта ағаларды аты жусап жатыр деп,
Ақ шаңдақты құрып қойған шатыр деп,
Жазыда көп – ақ жортқан екенбіз...

(Доспамбет).

Орта ғасырлық қазақ жырауының әсемдік танымы бұл. Енді Абайға құлақ түрелік:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп

(Абай).

Ақынның әсемдік дүниесінде табиғаттың майда қоңыр идеясы бой көрсетеді. Адам сезіміндегі сұлулықты поэзия тілінде паш етеді:

Шіркін-ай өткен сол бір шақ,
Ғайыптан маған кезіктің.
Көрініп өткен түске ұқсап,
Тәңіріндей, әзіз көріктің!

(Пушкин-Шаңғытбаев Қ.)

Адам сезіміндегі сұлулық сырын, әсемдік кілтін ұлы ақын дөп басқан. «Тас бұлақтың суындай», «сылдырлаған өңкей келісімнен» гармония мен симметрия, тепе-теңдік пен тыныштық лебі еседі.

Діни танымға негізделген эстетикада (исламдық, христиандық) да әсемдік, сұлулық туралы пайымдарда тәртіп (оччо) туралы категорияның орны ерекше. Жалпы космос (ғарыш) деген сөздің өзі грек тілінде «тәртіп» деген ұғымды білдіреді. Мұсылмандық, исламдық танымда «он сегіз мың

ғаламды жаратқан бір Хақ, Алла тағала, ол үлкен бір тәртіпке бағынады. Бәрі де өлшеулі, өлшеусіз ешнәрсе жоқ. Дүниенің негізі ұлы тәртіп» деген ұғым бар. Христиан теологтарында Қасиетті Августинде «Дүниенің негізі – тәртіпте» деген көзқарас бар. Ол бүкіләлемдік тәртіпке «әлем өзінің сұлулығымен міндетті» деген ой айтады [5, 94 б.].

Діни танымда әсемдікке қатысты «Жарық нұр» ұғымның орны да ерекше. Мұсылмандық дүниетанымында «Дүние – Алланың жарық нұры» ретінде танылады. Николай Кузанский деген ойшыл «Мәңгілік құдайлық жарықпен кез – келген көрінетін болмыстың әмбебаптық пішіні мен қуат көзі жоғары бір нұрдың жарқырауынан болады» деген ой айтады [6, 117 б.].

Ол зат өзінің әсемдігін «пішіннің нұрлануынан» табады деп тұжырымдайды [6]. Бұл эстетикалық тұжырымдама «Құдай дегеніміз – жарық нұр» деген Византиялық Богослов Симьян Нотйдің (XI ғ.) көзқарастарынан бастау алады. Мұндай танымның іздері Шәкәрімде де бар:

Жарықтан бізді бу қылады

Құбылтып бізді су қылады

Судан топырақ қатырып

Топырақтан жасыл туғызды. (Шәкәрім)

Жарық нұр, сәуле эстетикасы антикалық кезеңдерден-ақ тамыр тартыпты. Оның негізінде күн мен от туралы түсініктер жатса керек. «Барлық адамға салатын, игерілетін, ақылға сиятын нәрселердің бәрі, барлық эстетикалық және әсемдік Платонда жарық, айқын, жарқыраған және соншалықты ашық сипатта бағаланады. Тіршіліктің жоғары идеясы күн болып табылады» [3, 430 б.]. Бізге жакын ойшылдардан жарық эстетикасына маңыз Арин Владимир Соловьев болды. Ол «әсемдік тек қана нұрланудан туады» және жарық дегеніміз «әлемдік тұтастықтың көрінісі» – деп тұжырымдады [7, 364-365 бб.].

Жарық эстетикасы тек діни таным ғана емес, дүнияуи өмірдің барлық салаларына кең таралған. Ашық жарқын түс, жарқыраған, құбылған, сәуле шашқан, от шашқан, нұр шашқан нәрселерге адамдар ертеден-ақ құмар болған. Ол жарық нұрды, сәулені жоғары күштердің сыйы деп қабылдаған.

Абай Лермонтовтан аударған «Қанжар» деген өлеңінде:

«Сүйкімді болат қанжар, тұрсың жайнап,

Ыстық – суық майданда шығады ойнап» – десе, енді бірде:

«Болатша дірілдеген жалын көрген,

Бір күңгірт тартып және оқтай жанған» – дейтіні бар.

Өмірге, жарық сәулеге, жарық нұрға өлердей ғашық, қазақ жазба поэзиясының ірі өкілі Мұқағали Мақатаев жарық нұр туралы толғанысын былайша білдіріпті:

Мен сені сүйгем

Жаныммен сүйгем, Жарық Күн!

Жатсам да сүйем тұншығында тамұқтың – десе оның өмір болмысының негізі екендігін былайша өрнектепті:

Өмір дегенге,
Тірлікте, сірә, жетер ме ай.
Жарық сәуледен басқаның бәрі бекер ғой.
Бекер ғой бәрі,
Бекер ғой бәрі – бөтен ғой,
Өмір дегенің - бір күндік сәуле екен ғой!...

Сонымен эстетика ілімінде әсемдік категориясының сипаттарына тоқталғанда, ең алдымен ерекше бір үйлесімділік, тәртіптілік, байыптылық, тоқтаулылық, байырқаулық, сабырлық, жанға жайлы тыныштық, қоңырқай әсем көңіл-күй, музыка тіліндегі «мажорлық» қасиеттері еске түседі және ол бірден-бір қажеттілік.

«... Кешке ескен жібек жылы жел сұлу,
Хош иісті түрлі-түсті гүл сұлу.
Әдемі аспан – төбедегі көк шатыр,
Асқар тауы, дариясымен жер сұлу...» (Мағжан).

Табиғаттағы әсемдік, сезімдігі сұлулық шумақтағы Мағжан өлеңдерінің жолына сыйып кеткен. Әсемдік теориясы XVIII-XIX ғасырлар шегінде Германияда түбірлі жүйелеуге түсіп, жаңартылған. Әсемдіктің заттық мазмұны мен пішініне қатысты үйлесімділігі мәселесі қызу талқыға түсті. Оны шешудің екі түрлі тенденциясы айқындалды. Гегель ежелгі және ортағасырлық эстетика дәстүрлерін басшылыққа ала отырып «сұлулық пен шындық дегеніміз бір нәрсе, әсемдік дегеніміз – «идеяның сезімдік көрінісі», былайша айтқанда әлдебір рухани болмыс: «болмыстың сезімдік тұрғыда орын алуы» бұл жерде, руханилықпен» көмкерілген деп тұжырымдады.

Кант Гегельге дейінгі бірнеше онжылдықтарда басқаша тұжырымдады. Оның көзқарасы бойынша сұлулық затқа міндетті түрде оның пішіні арқылы беріледі. Ол «белгілі бір бірліктегі көптүрліліктің үйлесімі» ретінде көрініс табады. Затқа әсемдік тұрғыда қабылдану үшін тартымдылық та, әсерлілік те, кемелділік те қажет емес, бірақ қатаң пішінді реттілік, сыртқы пропорция, симетрия қажет. Еркін сұлулықтың таза үлгілері ретінде философ гүлдерді, құстарды, моллюскаларды атайды. Адамдар сұлулығы жеңіп «серіктес» ретінде аталып қалады. Кейінірек Гегель мен Канттың әсемдік туралы ілімін мазмұн эстетикасы және пішін эстетикасы деп атайтын болды.

Антикалық дәуір мен орта ғасырларда асқақтық стильдің қасиеті ретінде танылды. Бұл дәстүрдің бастауында Псевдо – Лонгиннің «Асқақтық туралы» (б.д.д. I ғ.) трактаты тұрды. Бастапқыда асқақтық эстетикалық категория ретінде емес, риторикадағы стилистикалық фигура ретінде танылды. Біздің дәуіріміздің I ғасырында танымал грек риторы Аполлодордың шәкірті Сицилияның Калакта қаласында туған Цецилий «Асқақтық туралы» деген

шығармасын жазды. Шығармада асқақтық стилінің арнаулы ережелері қарастырылды, шешендік сөз техникасының сұрақтары, стилистикалық фигуралар мен троптар жүйеленді. Цецилийдің қарастырған шешендік өнердің стилистикалық ұстанымдарын риториканың үлкен әсерінде болған көркем әдебиетке де қатысты оңай қолдануға болатын. Цецилийдің трактаты біздің заманымызға жеткен жоқ. Ол туралы кейбір мәліметтер сақталған фрагменттер менбасқа авторлардың шығармаларындағы полемикалық ескертулер арқылы ғана белгілі болып отыр. Автордың атынсыз Цецилийдің шығармасына жауап ретіндегі «Асқақтық туралы» басқа трактатта жетіп отыр. Бұл шығармада б. д. I ғ. жазылған болу керек. Көп уақыт бойы ол Лонгинге телініп келді, алайда қазір дәлелдейтіндей ол шығарма оған тиесілі емес. Қазір дәстүр бойынша белгісіз авторды Псевдо – Лонгин деп атайды.

Псевдо – Лонгин асқақтық туралы Цецилий қарастырған стилистикалық ұғымдар ретінде сақтайды, алайда сонымен қатар оның мазмұнын эстетикалық категориялардың мәніне дейін кеңейтеді. Автор үшін әдебиеттегі барша асыл нәрсе асқақтық аясына жатқызылады.

Асқақтық, деп тұжырымдайды Кант, қорқыныш туғыза алады, ең бастысы ол «біздің күштерімізді оятады, қоздырады», өзіне еліктіреді, тартады – дейді. Асқақтықты философ адам өмірінің шындығы деп емес, табиғат стихиясы, оның дүлей күші ретінде қарастырады. Үрей туғызатын шың – құздар, құрсаңған бұлт, найзағайлы нөсер, вулкандар, дауылдар, аласапыран мұхит, алып сарқырамалар, міне осыларды асқақтық ретінде атайтынымыз – деп жазады ол, «олар біздің жан – дүниемізді қалыпты жағдайдан жоғарылатады, асқақтатады, жаңа қарсылыққа қарсы тұра алар қуат дарытады, күш – қайрат үстейді, қабылетке ие болғызады, күш бермес болып көрінетін табиғаттың алапат күшіне қарсы тұра алар біздің бойымызда ерлік сезімін туғызады» [8, 131 б.]. Канттың түсінігіндегі асқақтық әртүрлі елдер мен дәуірлердің өнері мен әдебиетінде кеңінен айшықталды.

«Король Лир» пьесасындағы шекспирлік борандарды, Лермонтовтың «Мцыри» поэмасындағы, Толстойдың «Казактар» әңгімесіндегі (Оленинді кавказдың сұсты да сәулетті, алып таулары таң қалдыратын, ал шексіз, ну ормандағы жабайы, тағы боп өсіп кеткен бай өсімдіктер әлемін көргенде жағасын ұстап, шегін тартатын) пейзажды еске алайық. Доны боран, алапат дауыл, тулаған толқындар мен аласапыран теңіз суреттерінің мысалдары қазақ әдебиеті шығармаларында да жетіп артылады.

М.Әуезовтың «Абай жолы» романындағы қыс күні аң аулап жүрген Абайлардың адасып кеткен кездегі боран суреті, Ғ.Мүсіреповтың «Тулаған толқында» повесіндегі Біржан мен Шәйзаның асау толқында арпалысқан кезі, Ө.Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» романындағы Жәдігердің теңізде адасуы, Т.Ахтановтың «Боран» романындағы Қоспан тағдыры, Т.Жармағанбетовтың

«Отамалы» повесіндегі долы боран суреттері бәріміздің де есімізде шығар. Бұл көріністер оқырмандарын үрейлендіріп, сескендіріп қоймайды, оның жеңуге деген ұмтылыс, серпіліс туғызады. Көркем әдебиеттегі бұл тақырыптардан байқағанымыздай, әдебиет дүлей, долы күштерді, стихияны ауыздықтауға көркемдік тұрғыда игеруге талпыныс, ұмтылыс жасаған. Көркемдік тұрғыда игерген деуге болады. Оқырмандарында соған ұмтылдырады, шақырады. Қазақ поэзиясы да бұл тақырыптардан сырт қалмаған:

Асау терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.
(Абай – Лермонтов)

Табиғаттың асау күшін ұлы Абай осылай алапат суретпен көрсетсе, енді бір ақыны Қасым Аманжолов биік құз – шыңның сұсты суретін:

Қабағын түйіп құз тас тұр
Төңірегіне парық сап,
Шыңында шулап құстар жүр,
Айнала ұшып шарықтап,
Кеудесі жалын кара бұлт
Келеді төніп аспаннан.
Алып құз тас сұп – сұрғылт
Жамылып шапан – боз тұман
Шық моншақтап – шыпшып тер

Сорғалар жасы жүзінде... – деп оқырмандарын бей-жай қалдырмай, ерекше бір күйге түсіреді. Асқақтықтың, іріліктің, ауқымдылықтың шама-шарқын аңдатады, парқын ұқтырады. Оқырман көңілінде тек әсемдік ғана емес, онымен парапар, жалғасып жатқан асқақтық ұғымында барлығын аңдатады.

Асқақтық Псевдо – Лонгиннің түсінігінше, адамды құдайлық сипатқа дейін көтереді, мәңгілік өмір сыйлайды, адам жадында мәңгі өшпес таңба, із қалдырады. Адамдар кішкене жылғаларды көргенде, қанша таза, мөлдір, пайдалы болса да асқақтық сезіміне бөленбейді. Ал Ніл, Дунай, Рейн сияқты өзендерді, әсіресе мұхитты көргенде таңқалғаннан есі шығады. Тайфун, Торнадо, от – жалын шашып жатқан жанартаулар сияқты алапат көріністерді көргенде, былайша алғанда қауіпті құбылыстар болса да сырттай қызығып жан – дүниелері орасан сілкіністе болады.

Гомердің «Илиадасында» Олимп тауларында отырып, әлемді көз жанарларымен баққан құдайлар, бір кеңістіктен, екінші бір кеңістікке қанатты аттарын жегіп алып, бір-ақ секіріп өтетін көріністер бар. Гомер суреттеген осы көріністері асқақтық сипатын Псевдо – Логин өз түсіндірмесінде былайша ашып көрсетеді: «Ақын аттардың секірісін әлемдік кеңістікпен өлшейді.

Мұндай ауқымды, алып өлшемдер бізді таң қалдырады: егер аттар тағы бір секіріс жасаса не болады? Онда оларға бұл әлемнен орын табылмас еді!».

Ф. Шиллер Кантты толықтыра келе, өзінің арнаулы еңбегінде асқақты таза адамдар әлемінде қарастырып, оны жүрек жұтқан қаһармандықпен салыстырып былай дейді: «Кім қорқынышты жеңсе сол ұлы, кім жеңілетінін біле тұра, қорқынышты білмесе, сол асқақ, өр жан» [9, 186 б.].

Асқақтыққа кейбір жағдайларда дионистік жақын келеді. Дионистік «Музыка рухынан трагедияның тууы» (1872) атты трактаттың авторы, Ф.Ницшенің арқасында XX ғасырда маңызды эстетикалық категорияға айналды.

Әсемдікті дәстүрлі таным аясында философ апполондық бастау тұрғысында сипаттап, оның антикалық мүсін өнері мен эпоста айқын көрініс тапқанын айтады. Бұл жерде қанағат сезімі, тұрлаулы тыныштық, ұлы тыным мен байырқаулық, ұстамсыз сәттер мен құмарлықтан ада, азат көңіл-күй билік құрады. Бірақ адам табиғатында басқаша, Ницшенің көзқарасы бойынша маңызды тұстар бар. Ол – болмыс тереңдігі дионистік болып табылады (апполондық бастау философияның ойынша стихияның жамылғысы, еріксіз ой – қиял толғанысының өрісі, нәтижесі – иллюзия мен алдану). Дионистік – мейрамдық көңіл көтеру, масандану күйі аясына жатқызылып, (Дионис – Ванх – шаран құдайы) мұнда сыйқырлайтын, еліктіретін түс көрумен қиялдап, ұстамсыз құштарлық, жан мен тәннің ләзәтті сәттеріне, тіпті ақылсыздыққа орын беріледі. «Жаны жабыққан, салыққан жанның алдағы уақыттағы қанат қағысы» ретінде ол бәрінен де толық және айқын түрде классикалық Моцарттың емес, Вангер рухындағы экзотикалық дыбыстардың жиынтығы ретіндегі музыкада көрініс табады деп түсінеді философ [10, 16-25 бб.]. Ницшенің кейінгі еңбектерінде дионистік эстетика билікке ұмтылған «айрықша адамдардың» игілігі ретінде қарастырылды.

Адамзат тарихында трагедиялық оқиғаларға толы емес дәуірлер болып көрмепті. Адам аталды, сондықтан да саналы өмір сүретін әрбір тұлға өлімге я болмас мәңгілікке ойланбай тұра алмайды. Ақыр аяғы үлкен өнер өзінің өмір туралы философиялық толғаныстарында әрдайым іштей трагедиялық тақырыпта оңтайланып тұрады. Әлемдік өнердің барлық тарихының өн бойында трагедиялық басты тақырып ретінде желі тартып отырады. Басқаша сөзбен айтқанда қоғам тарихы, өнер тарихы адам өмірі трагедиялық мәселелерге соқпай өте алмайды. Осының бәрі оның эстетика үшін маңыздылығын көрсетеді.

XX ғасырдағы қилы әлеуметтік сілкіністер, дағдарыстар, күшті өзгерістер, жер шарының ана жерінде де, мына жерінде де болып өтіп, күрделі, ширыққан жағдай қалыптастырады. Сондықтан да трагедиялық мәселесінің теориялық талдауы барлығымыз үшін белгілі бір дәрежеде өзімізді тану, біз өмір сүретін дүние туралы ой қорыту болып табылады.

П. И. Чайковскийдің төртінші симфониясының мәнін анықтай келіп И. И. Соллертинский былай деп жазады: «Трагедия – өлім – мейрам...» [11, 98 б.]. Біздің алдымызда бұл симфонияның ғана емес, басқа да шынайы өнер туындыларының эстетикалық формуласы жатыр.

Бұл қайғыдан қуанышқа өтуде трагедиялықтың ұлы құпиясы жатыр [12, 161-167 бб.]. Давид Юм «Трагедия туралы» трактатында трагедиялық эмоцияда қасірет пен қуаныш, жан түршігу мен қанағат жататындығына назар аудартады.

Бұл құбылыстың табиғатын түсіну үшін өнердегі трагедиялықтың тарихи бастауларына үңілеміз. Әртүрлі халықтардың өліп, қайта тірілетін құдайлар туралы аңыздары бар. Мысалы Грецияда Дионис, Египетте Осирис, Финикияда Адонис, Кіші Азияда Аттис, Вавилонияда Мардук. Бұл құдайлардың құрметіне берілетін рәсімдік мейрамдар уақытында олардың өліміне байланысты қасірет-қайғы, олардың қайта тірілетініне байланысты қуаныш пен көңілділікке ұласады, ауысады. Бұл аңыздардың негізінде бидай дәнінің жерге тасталғандағы «өлімі» мен оның масағында қайта көктейтініне («тірілуіне») байланысты халықтық бақылаулар бас көтеріп жатыр. Әлеуметтік қайшылықтардың күшеюіне байланысты бұл мифтердің жерге байланысты негізі күрделенеді: құдайлардың өліп-тірілуіне байланысты жердегі қасіреттен, азаптан құтылып, мәңгілік өмірге деген үміт оянады (Христос туралы аңыз). Трагедиялық өлім қайта тірілуге апарады, қасірет-қуанышқа ұласады. Бұл заңдылық әртүрлі халықтардың өнерінде көрініс табады.

Адам санасы ежелден тоқтықпен келісе алмаған. Адамдар ажал туралы ойлай бастағанда, мәңгілік өмір туралы тұжырымды да туғызды. Бір қызық жағдай өлім туралы трагедия емес, сатира хабарлайды. Сатира тірілердің өлетіні туралы дәлелдеп, салтанат құратын жамандықты да көрсетеді. Ал трагедия мәңгілік өмір туралы тұжырымдап, адамдағы ізгілік, әсемдік негіздерін көрсетеді, ондағы қаһарман өлсе де оның жеңісін, салтанатын айтады.

Трагедия – орны толмайтын жоғалтуға байланысты қайғылы жыр, адамның мәңгілік өмірі туралы қуанышты гимн. Міне, осы трагедиялықтың терең табиғаты қасірет, қайғы сезімі қуанышқа ұласқанда («Мен бақыттымын»), өлім – мәңгілік өмірмен алмасқанда көрінеді.

Гегель трагедиядағы өлім жойылу деп қана есептемеген. Ол белгілі бір тұрғыда өлетіндердің өзгерген түрде сақталуын білдіреді. Өзін-өзі сақтау инстинктіне бой алдырған тіршілікке Гегель жоғары мақсаттар үшін өз өмірін құрбан ете алар қабілеті бар «күлдық санадан» босану идеясын қарсы қояды. Шексіз даму идеясын игере алар қабілет Гегель үшін адам санасының маңызды сипаттамасы болып табылады.

Тұлғаның мерт болуы адам қай жерде жоғары құндылыққа ие болып, адамдар үшін өмір сүріп және қоғамдық мақсат оның өмірінің мазмұны

болған жағдайда ғана трагедиялық мәнге ие болады. Мұндай жағдайда бір жағынан тұлғаның қайталанбайтын даралық өзгешелігі мен құндылығы, екінші жағынан мерт болатын қаһарман қоғам өмірінде өз жалғасын табады. Сондықтан да қаһарманның мерт болуы адам даралығының орны толмас жоғалу сезімін туғызса (осыдан қасірет) дәл осы уақытта тұлға өмірінің жалғасу идеясы, қаһарманның адамзаттағы өмірінің жалғасы басталады (осыдан қуаныш сарыны).

Адам өмірден қайтпас сапарға кетеді. Трагедия қайталанбайтын даралықтың мерт болуын өзгертуге келмейтін тұтас әлемнің күйреуі сияқты қабылдайды, және сонымен бірге онда ажалды пенденің, өзекті жанның шектеулі тірлік иесінің бұл дүниеден кетуіне қарамастан беріктік, мәңгілік, әлемнің шексіздігі сияқты ұғымдар тұжырымдалады және осы ажал, пенде де, шектеулі тіршілік иесінде ол мәңгі өлмес сипат тауып, тұлғаны әлеммен, шектеулінің шексіздікпен туыстастырады, табыстырады.

Трагедия – өмірдің жоғары метафизикалық мәселелерін шешетін, және ұсынатын, болмыстың мәнін түсінетін, жаһандық мәселелерді шешетін философиялық өнер.

Адам қоғамы – трагедиядағы сияқты шынайы комедия патшалығы болып табылады. Адам – күле алатын, күлкі шақыра алатын бірден-бір, жалғыз ғана тіршілік иесі; кез келген жағдайда адамдық, қоғамдық мазмұн комедиялық күлкінің барлық нысандарында бар.

Кейде зерттеушілер күлкінің себеп – негіздерін шынайы табиғат құбылыстарының ерекшеліктерінен жаңылыс іздеп жатады. Олар комизм – ғажайып бұлттарда, таулар мен жоталарда, сталактит сияқты ғажайып минералдарда, иттерде, маймылдарда, қоңыздарда, бақаларда, аюларда, түлкілерде, белгілі бір өсімдіктер: капуста, пальмаларда т.б. деп тұжырымдайды. Алайда әлемнің бірде-бір комедиаграфының басына қоңыздар, немесе сталактит пен кактустар туралы комедия жазу кіріп шықпапты. Кейбір теоретиктер таза табиғи комизмнің бір қарағанда ең дәлелді болып көрінетін үлгілерін жануарлар туралы мысалдардан келтіреді.

Бірақ XVIII ғасырдың өзінде-ақ мысалдарда біз әралуан адам мінездерін кейіптейтін жануарлармен кездесетініміз дәлелденген. Комедиялық әрқашанда объективті қоғамдық құндылық құбылыс. Маймылдардың күлкілі қимылдары, кішкентай күшіктердің қызықты мінездері табиғи – комедиялық болып табылады. Олар өзінің комедиялық сипатын біз олардың табиғи пішінінен әралуан қоғамдық мазмұн: адамдар мінездері, адамдар қатынасы т.б. көргенде ғана табады.

Күлкі тек қана комедиялықты ғана туғызып қоймайды, ол сонымен бірге әртүрлі құбылыстарды, жай қытықтардан күшті ішімдіктер мен көңілдендіретін газдар әсерінен болатын күлкіні де туғызады. Сараң сері өзінің қазынасына қарғанда күлімдейді. Жаңа ойыншықты көргенде сәби

куанышы күлкіге ұласады. Көптен көрмеген екі дос бір-бірімен кездескенде күледі. Бірінші рет теңізді көріп, оның кеңдігі мен әсемдігіне таң қалған адам да күледі. Сондықтан комедиялық күлкілі, алайда барлық күлкілі комедия емес. Комедиялық – күлкінің әсем қарындасы, бауыры. Комедиялық әлеуметтік тұрғыда әрленген, маңызды, эстетикалық идеалдармен рухтанған «нұрлы», «жоғары» күлкіні туғызып, бір адамдық қалып пен қоғамдық құбылысты терістеп, екіншісін орнықтырады.

Өмірдегі бір ғана құбылыс жағдайға қатысты бірде күлкілі, енді бірде комизм сипатын иеленеді. Кісінің шалбары күтпеген жерден шешіліп кетсе, айналасындағылар күле бастауы мүмкін. Алайда шынайы комизм бұл көріністе жоқ. Қысқа метражды «Ақаудың қарымтасы» («Месть брака») деген венгр филімінде тігін шеберханасының олақ қызметкері өз өнімі болып табылатын шалбар киеді. Ал енді өз шалағайлығының айыпкерінен шалбары түсіп кеткенде, күлкілі комедиялық сипатқа ие болады.

Көптеген комедия табиғатын зерттеушілер оны қарама-қайшылықтарымен байланыстырады. Күлкіге шынайы комедиялықты асқынған қайшылық пен оның әлеуметтік табиғатын ашатын жағдай дарытады.

Комизм – контраст, «күлдірау», қайшылық: ұсқынсыздық – әсемдік (Аристотель), сорлық – асқақтық (Кант), ойсыздық – ойлылық (Жан Поль, Шопенгауэр), шексіз тағдырға жазушылық – шексіз ойына келгенді істеу (Шелменг), автоматтылықты – тіріге (Бергсон) жалған, өткіншіні – маңыздылыққа, беріктілік пен шынайылыққа (Гегель), іші бос саңылаусыздық – маңыздылық (Чернышевский), ортадан төмен – ортадан жоғары (Н. Гартман) тағы басқа нәтижесі.

Комедиялық – қоғамдық әсері, қоғамдық маңызы бар объективті қарама – қайшылық, сәйкессіздікте (мақсат – құралға), пішін – мазмұнға, қимыл – жағдайға, болмыс – оның пайда болуына, себеп – салдарға, іс-нәтижесіне, ескі-жаңаға, шынайылық – ол туралы түсінікке т.б.), осы қарама – қайшылық немесе оның бір тұтастары жоғары эстетикалық идеалдарға қарсы тұрады.

Шынайы күлкі шындықтың қарама – қайшылықтарын ашады. Комедиялық объективті ерекшеліктері тұрғысынан ғана емес, субъективті жағынан әлеуметтік сипатқа ие. Комедиялықты қабылдау әрқашан да әлеуметтік тұрғыда шартты. Біреуге күлкі, екінші біреуге мұңды болып сезіледі. Тарихилық, ұлттық және жалпы адамзаттық комедиялықта күрделі диалектикалық бірлікте болады.

Күлкі еліктіргіш және ол ұжымдық сипатқа жақындау тұрады. Осы тұрғыда барлық өнерлердің ішінде комедиялыққа – театр, кино, цирк алабөтен жақын тұрады. Шындықтағы комедиялықты білдіре алмайтын өнердің жалғыз түрі – архитектура. Комедиялық ғимарат немесе құрылыс көрермендер мен тұрғындар үшін келеңсіз жағдайға, қасіретке ұрындырап еді. Архитектура (сәулет өнері) қоғам мұратын ашық білдіре отырып,

өзінің спецификасы (ерекшелігі) жағынан бірнәрсені тікелей, тура сынауға, терістеуге, өз кезегінде күлкіге айналдыруға болмайды.

Өнердегі комедиялық әрқашан да жетілген, кемел, байыпты сыни негіз иеленеді; күлкі – сынның эмоцияға бай эстетикалық пішіні, түрі. Комедиялық өз дәуірінің келеңсіздіктеріне байыппен – әзілмен, әзілмен – байыппен қарауда суреткерге тіптен де шексіз мүмкіндіктер береді.

«Идеал» («мұрат») сөзі екі түрлі мәнге ие. Біріншіден, ол жоғарғы үлгі, жоғарғы мақсат. Екіншіден, идеал – шындықтың шегінен шығатын кемелділік. Бір нәрсені идеализациялау (асқақтату) оны өзінде аз кездесетін, көріне бермейтін жақсы жағын, тәуір нәрсесін көрсету, ұлғайту. Шынайы адамды идеализациялау оны шындықтан жоғары көтеру болып табылады.

Идеал – ең маңызды, мазмұнды эстетикалық категория. Онда эстетикалықтың «гносеологиялық» аспектісі өз биігіне көтеріліп, қайтадан тұрмысқа, өмірге енеді. Эстетикалық идеал – әсемдіктің толық көрінісі. Эстетикалық идеал – әлеуметтік, адамгершілік, танымдық сияқты жалпы мәдени идеалдың бөлігі. Ақиқат, ізгілік, сұлулық – идеалдың үш түрлі ипостасы (сатиралы түрлері) болып табылады. Ғасырлар бойы бұл сөзбен жоғары рухани құндылықтар танылды.

Бұл терминнің екі түрлі мәні бізге тарихи – философиялық дәстүрлерден мұраға қалып отыр. Идеал ұғымын философияға Кант сананың қол жетпейтін үлгісін білдіру үшін енгізген: «идеал ақыл – ой үшін барлық заттардың прообразы (Prototypen), одан жетілмеген көшірме ретінде өз мүмкіндігіне орай материалдар иеленіп, кейде көп, кейде аз тұрғыда оған жақындай түсіп, барлық уақытта да одан шексіз алыс болса да онымен теңескісі келеді» [13, 508 б.]. Шиллер мен Гумбольдт идеалды өнерде іске асыру жағын айтты. Шеллинг пен Гегель идеалды шындықтың өзінде іске асыру мәселесін қойды: «... идеал өзінің шындығымен теңестірілген, баланған идея болып табылады» [14, 253 б.].

Мәдениет ескерткіштері өзінің болмысы жағынан, оны тудырушылар тарапынан көзделген идеалға ие. Өнер туындыларының барлығында дерлік эстетикалық идеал бар. Әсемдік мұраты бар. Ауыз әдебиетіндегі Қобыланды, Алпамыс, Қамбар, Ертарғын – батырлық идеалы болса, Қозы мен Баян, Қыз Жібек пен Төлеген – ғашықтардың идеалы. Жастар осыларға еліктейді. Тамаша идеал жазба әдебиетте де бар. Қазақтың айтулы ақыны М.Жұмабаев «Александр Блок» өлімінде өзінің эстетикалық аңсарын:

Александр Блок –

Мәңгі жас жүрек

Үмітін бір үзбеген.

Батып алтын ойға,

Талмай қарап Айға,

«Әдемі әйел» іздеген.

«Әдемі әйел» - идеал,
«Әдемі әйел» - бір қиял,
Блоктың басын байлаған.
«Әдемі әйел» - бір гүл,
Блок – бір бұлбұл,
Блок – бұлбұл сайраған – деп әсем білдіреді.

Бұл жырда «әдемі әйел» туралы, сұлулық туралы әсем идеал бар. Әлем фольклорына үңілсек, барлық халықтардың ертегілерінде ізгілік жауыздықты жеңеді. Дүлей күш әділеттіліктің алдында бас иеді. Кейіпкерлер қанша қиындық көрседе, ақыр аяғында барша мұратына жетеді. Мұнан біз шынайы өмірден мұратын таппаған халықтың өнерден өз мұратын, идеалын тапқан халықты идеалды көрінісін байқаймыз. Халықтық арман-қиял эстетикалық идеалға (мұратқа) айналған. Жазба әдебиеттің мұраты да осылай.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада көркем өнерді танудағы эстетикалық категориялар ұсынылып қарастырылады. Эстетика ілімінде әсемдік категориясының сипаттарына тоқталғанда, ең алдымен ерекше бір үйлесімділік, тәртіптілік, байыптылық, тоқтаулылық, байырқаулық, сабырлық, жанға жайлы тыныштық, қоңырқай әсем көңіл-күй, музыка тіліндегі «мажорлық» қасиеттері еске түседі және ол бірден-бір қажеттілік деп санаймыз.

Өмірдегі ақиқат, ізгілік, сұлулық суреткер тарапынан эстетикалық тұрғыда игеріліп, көркем шығармада өз мұратын, эстетикалық идеалын табады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Тюпа, В. И.** Художественность литературных произведения. – Красноярск, 1987. – С.298.
- 2 **Альбертс, Л. Б.** Десять книг о зодчестве: В 2 т. – М., 1935. Т.1. – С.178.
- 3 **Лосев, А. Ф.** История античной эстетики: итоги тысячного развития. – М., 1992. Кн.1. – С.311.
- 4 **Шестанов, Б. П.** Эстетические категории: опыт, системноаналитического и исторического исследования. – М., 1983. – С.51-56.
- 5 **Бычков, В. В.** Эстетика отцов церкви. Апологет. Блаженный Августин. – М., 1995. – С.361-369, 394-431
- 6 **Кузанский, Н.** О красоте. Эстетика Ренессанса: В 25п. – М., 1981. Т.1. – С.117
- 7 **Соловьев, В. С.** Красота в природе // Соловьев В. С. Соч. : В 2 т. 2-е изд. – М., 1990. Т. 2. – С.365

- 8 **Кант, И.** Критика способности суждения. – М., 1967. – С.131.
- 9 **Шиллер, Ф.** О возвышенном (к дальнейшему развитию некоторых идей Канта) // Шиллер Ф. Собр. Соч.: В 7т. – М., 1969. Т.6. – С.186.
- 10 **Ницше, Ф.** Рождение трагедии из духа музыки // Ницше Ф. Соч.: 2 т. – М., 1990. Т.1. – С.16-25.
- 11 **Соллертинский, И. И.** Избранные статьи о музыке. Л. – М., 1946. – С.98
- 12 **Юм, Д.** О трагедии. Вопросы литературы. – М., 1967, №2. – С.267.
- 13 **Кант, И.** Соч. В 6 – ти т. – М., 1966, Т. 3. – С.508.
- 14 **Гегель, Эстетика.** – М., 1967. В 4-х т. Т. 1. – С.253.

Материал 15.02.16 баспаға түсті.

Ж. Т. Кадыров¹, Ж. С. Таласпаева¹, С. Н. Жамбек²

Эстетические категории познания художественного искусства

¹Северо-Казахстанский государственный университет
имени М. Козыбаева;

²Кокшетауский государственный университет
имени Ч. Валиханова.

Материал поступил в редакцию 15.02.16.

Zh. T. Kadyrov¹, Zh. S. Talaspaeva¹, S. N. Zhambek²

Aesthetic categories of cognition of artistic workmanship

¹North Kazakhstan State University
named after Manash Kozybayev, Petropavlovsk.

²Кокшетауский государственный университет
имени Ч. Валиханова.

Material received on 15.02.16.

В данной статье рассматриваются эстетические категории познания художественного искусства. Описываются особенности и место познания природы художественного искусства, художественного образа.

Изучены взгляды ученых, их выводы, высказывания по поводу красоты, эстетичности. Показана значимость понятий трагедия, комедия, идеал как эстетической категории.

The given article deals with the analysis of aesthetic categories of comprehension of art and artistic craftsmanship. It also scrutinizes the peculiarities and the importance of cognition of the essence of artistic workmanship and artistic images.

The paper presents the views of certain scholars, their conceptions of beauty and aesthetics. Furthermore, it enlarges on the significance of the notions of tragedy, comedy, and ideal as aesthetic categories.

УДК 81'373.45

А. К. Казкенова

К.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
e-mail: akaz76@mail.ru

О ГРАММАТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЯХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются типы грамматических показателей заимствований, функционирующих в современном русском языке в составе разных частей речи. Выявляются закономерности присоединения данных показателей к основам заимствованных слов. Так, могут наблюдаться повтор, мена, зачеркивание грамматических показателей иноязычных прототипов в структуре заимствований. В статье подчеркивается, что в целом выбор и использование грамматических показателей для оформления заимствованных слов определяются внутренними закономерностями принимающего языка.

Указываются функциональные отличия грамматических показателей заимствований от словообразовательных и словоизменительных аффиксов исконных слов. Отмечается, что, помимо собственно грамматической функции, средства выражения частеречной принадлежности выполняют также важные номинативные и когнитивные функции в составе заимствованных слов.

Ключевые слова: грамматический показатель, заимствованное слово, иноязычный прототип, современный русский язык, грамматика, части речи

ВВЕДЕНИЕ

Внедряясь в новую среду, слово должно обрести свое место в ней, стать членом какого-либо класса языковых единиц, включиться в ту или иную подсистему словоизменения.

Флективный строй русского языка делает грамматическое оформление и освоение заимствований особенно актуальным. Не случайно то, что в русистике грамматическое освоение заимствований получило подробное освещение (см. работы Н.С. Авиловой, Л.П. Крысина, Л.П. Ефремова, Н.И. Гайнуллиной, Т.Г. Линник, Е.В. Мариновой, И.В. Приоровой и др.).

В данной статье мы попытаемся представить описание разных типов грамматических (частеречных) показателей заимствований, выявить закономерности их присоединения к основам заимствованных слов, определить их функции в структуре заимствования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как известно, грамматическое оформление заимствованных слов, принадлежащих разным частям речи, имеет свои особенности. Так, наибольшим разнообразием применяемых средств оформления частеречной принадлежности обладают имена существительные – часть речи, в состав которой включается большинство заимствований. Грамматическое оформление существительных может осуществляться при помощи флексий (*пицца-а, попс-а, интернет- Ø, чартер- Ø*), при помощи суффиксов и флексий (*приватиз-ация, конформ-изм*), без материально выраженного средства частеречной принадлежности (*авеню, пальто, такси*).

Напротив, наречия и глаголы «предсказуемы» в своем грамматическом оформлении. Для первых в силу их неизменяемости допускается отсутствие формального показателя частеречной принадлежности. Отметим, что заимствованные наречия не отличаются многочисленностью в русском языке.

Напротив, глагольная семантика и функциональная нагрузка требуют обязательного формального выражения при помощи суффиксов и флексий, без чего невозможно включение иноязычного глагола в словоизменительную систему русского языка. Как отметил М.В. Панов, «заимствованный глагол может проникнуть в русский язык только снабженный всем морфемным величием, всеми аффиксами вида, времени, наклонения, лица...» [1: 266]. Принципиальное грамматическое единство глагольных лексем подчеркивал В.М. Никитевич: «Любой производный глагол отождествим с любым производным глаголом, какую бы сложную совокупность морфем он ни представлял» [2: 40].

Особого внимания заслуживают суффиксы как грамматические показатели заимствованных слов. Нередко они формально совпадают со словообразовательными аффиксами, что, в частности, значительно затрудняет разграничение случаев заимствования и словообразования. Однако функционально суффиксы, участвующие в грамматическом оформлении заимствований, отличаются от словообразовательных

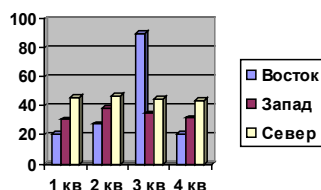


Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

A. Yesevi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлықта айырмашылықтарын талдайды.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 03.06.2016 ж. жіберілді. Басуға 13.06.2016 ж. қол қойылды.

Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі шартты 15,3 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген А. Елемесқызы

Корректорлар: А. Р. Омарова, З. С. Исакова

Тапсырыс № 2728

Сдано в набор 03.06.2016 г. Подписано в печать 13.06.2016 г.

Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.

Объем 15,3 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А. Елемесқызы

Корректоры: А. Р. Омарова, З. С. Исакова

Заказ № 2728

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereku@psu.kz